

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

В. Стрілець, професор Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Права людини в політико-правовій концепції Української радикально-демократичної партії

Актуальність запропонованого дослідження зумовлюється потребою подальшого вивчення питання прав людини в ідеологічних концепціях українських політичних партій початку ХХ ст., зокрема Української радикально-демократичної партії (УРДП), що уможливить об'єктивну узагальнюючу оцінку місця прав людини в українській політико-правовій думці епохи національного відродження. У вітчизняній історії політико-правових вчень є ряд праць¹, в яких у загальних рисах розглядається зазначена проблематика, однак підходи українських політичних партій до питання прав людини не були об'єктом окремого дослідження. Метою статті є аналіз розвитку ідеї прав людини в політико-правовій концепції однією з найвпливовіших українських буржуазно-демократичних партій — УРДП, що діяла в Україні та в еміграції впродовж перших десятиліть минулого століття.

Витоки УРДП сягають 70–80-х рр. ХІХ ст., коли частина громад — первинних осередків ліберально-демократичної української інтелігенції — набуває політичних ознак. Наступним етапом становлення УРДП було утворення 1897 р. Загальної української організації. Протягом 1903–1904 рр. остання реорганізувалася в Українську демократичну партію (УДП), із якої у квітні 1905 р. виділилася Українська радикальна партія (УРП). Цього ж року УДП і УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Восени 1908 р. УДРП трансформувалася в Товариство українських поступовців (ТУП), яке збе-

¹ Див.: *Копиленко О. Л.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – 183 с.; *Андрусак Т. Г.* Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів, 1998. – 192 с.; *Горбаль В. М.* Права людини у правовій думці Наддніпрянської України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття (індивідуалістичні концепції): Дис. ... канд. юрид. наук – Х., 2001. – 211 с.; *Мороз С. П.* Ідея прав людини у політико-правовій думці України (ІХ – початок ХХ століття): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – 220 с.

регло практично всі ознаки своєї попередниці. Протягом березня — червня 1917 р. ТУП перетворився в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). У 1923 р. остання перейменувалася в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Під цією назвою партія діяла в еміграції до 1939 р. У вітчизняній та зарубіжній історіографії утвердився підхід, згідно з яким для позначення всього періоду існування партії вживається саме остання її назва — УРДП. Об'єднуючи в своїх рядах багатьох інтелектуалів (С. Єфремова, Б. Грінченка, М. Славинського, П. Стебницького, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, С. Шелухіна, М. Туган-Барановського та ін.), партія суттєво впливала на ідеологію українського національного руху.

Своїм ідейним попередником радикал-демократи вважали видатного українського мислителя та громадсько-політичного діяча М. Драгоманова, творча спадщина якого відзначається певною неоднозначністю, а в деяких питаннях — навіть суперечністю. Все ж, на погляд одного з ідеологів УРДП С. Єфремова, вчення М. Драгоманова базувалося на двох основних постулатах: політичної свободи особистості та децентралізації Росії шляхом федералізму як необхідної умови забезпечення політичних свобод¹. На основі поєднання цих двох фундаментальних принципів і розвивали свою політико-правову доктрину українські радикал-демократи в дореволюційний період своєї діяльності.

Програма УДП вимагала на рівні всієї Російської держави утвердження загальних, прямих, рівних та таємних виборів (без різниці статі, віросповідання та національності), свободи особи, свободи слова, совісті (на основі принципу відділення церкви від держави), свободи зборів, спілок, організацій, страйків та ліквідації станів. У декларуванні економічних прав людини програма УДП не відзначалася розлогістю. Так, автономний краєвий український сейм мав би встановити 8-годинний робочий день та державну пенсію німцям, інвалідам та всім робітникам з 60-річного віку. Програма УДП визнавала в задекларованій автономній Україні рівне з українцями право національних меншин на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб².

Підходи платформи УРП до прав людини відзначалися значно більшим обсягом за рахунок конкретизації відповідних положень. Так,

¹ Єфремов Сергій. Відгуки з життя та письменства // Нова громада. – К., 1906. – Ч. 6. – С. 161–162.

² Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали: У 3 т. – Т. 1. – Б. м.: Сучасність, 1983. – С. 140.

згідно з платформою УРП державний лад реформованої Росії мав би забезпечувати загальновідомі права людини, насамперед, право на гуманне покарання в разі порушення закону (без катування, смертної кари, довічного ув'язнення — «кари, що часом буває гірша за смертну»); право на недоторканність особи, житла та листування без санкції суду. Крім того, стверджувалося в програмі, кожна людина повинна мати право оселятися і проживати у будь-якому місці, займатися будь-якою незабороненою діяльністю і вільно розпоряджатися своєю власністю без будь-якого державного дозволу; вільно користуватися рідною мовою в приватному і громадському житті; вільно говорити, писати й друкувати, відповідаючи за можливі порушення тільки в судовому порядку; сповідувати будь-яку віру або не сповідувати жодної; вільно збиратися та об'єднуватися в спілки й товариства та страйкувати. Громадянські права і обов'язки мали бути рівними для всіх, що передбачало скасування всіх класових, станових привілеїв та переваг за ознакою статі, віри та національною ознакою.

Разом з тим платформа УРП, як і програма УДП, встановлювала органічний зв'язок між зазначеними громадянськими правами людини та правами «одиниці колективної» — нації чи народності. Партія вимагала забезпечення таких прав шляхом створення в оновленій Російській державі рівноправних національно-територіальних автономій з правотворчими повноваженнями. Не згадавши про виборче право в масштабі всієї реформованої Росії як федерації національних автономій, платформа УРП задекларувала загальне, пряме, рівне та таємне виборче право за пропорційною системою в майбутній автономній Україні. Як активне, так і пасивне виборче право мало належати всім громадянам з 21-року¹.

Щодо економічних прав, зокрема прав найманих працівників, партія вимагала 8-годинного робочого дня для дорослих робітників і 6-годинного — для підлітків 14 — 18 років при забороні праці дітям віком до 14 років; щотижневих безперервних вихідних мінімальною тривалістю 36 годин; щорічної оплачуваної відпустки для робітників, котрі пропрацювали на одному місці не менше року; заборони понадурочної та нічної праці (остання вважалася можливою лише на безперервних виробництвах за умови добровільності та додаткової оплати); заборони жіночої праці на шкідливих для здоров'я підприємствах; допологової оплачуваної відпустки жінкам на 4 тижні до пологів та

¹ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали: У 3 т. – Т. 1. – С. 142 – 143.

післяпологової — терміном 6 тижнів з можливістю її збільшення в разі шкідливих для матері та дитини умов виробництва.

Програма декларувала повне відшкодування робітнику з боку власника в разі його каліцтва чи втрати працездатності через професійну хворобу, або через нещасні випадки не з вини робітника; пенсійне страхування та страхування на випадок інвалідності та внаслідок нещасного випадку; безплатну лікарську допомогу від власників (крім випадків хронічних хвороб, які б лікувалися за державної допомоги) та збереження заробітку на період хвороби; незалежний від власника санітарно-гігієнічний контроль умов виробництва та проживання робітників; карну відповідальність власника в разі недотримання законодавства про охорону праці¹.

Програма об'єднаної УДРП повторювала без жодних змін відповідні положення програми УРП, однак містила уточнення, згідно з яким загальнодержавний російський парламент мав би здійснювати нагляд за дотриманням зазначених прав «громадянина і нації»².

Здекларована програмами УРП та УДРП ідея національних прав (прав «одиниці колективної») була конкретизована в ряді статей провідних ідеологів радикал-демократів М. Славинського та П. Стебницького. Вже в еміграції у своїй резонансній праці «Національно-державна проблема в СРСР» (1937 р.) М. Славинський так оцінював стан з правами націй у самодержавній Російській імперії: «Для імперського закону вони (нації. — В. С.) мовби не існували. Їх мова була вилучена з державного та публічного вжитку і лише обмеженим чином допускалася в літературних творах і приватному житті. Їх національні установи були розгромлені і замінені загальноімперськими, їх державно-історичні традиції кваліфікувалися як політичні злочини, як державна зрада»³.

У 1906 р. М. Славинський у легальному виданні «Украинский вестник» виступав за державний переустрій Росії на основі принципів справжнього демократизму, з політичною та правовою рівністю всіх громадян незалежно від віросповідання, національності та статі. Водночас М. Славинський сподівався, що Російська держава, розкріпачивши людину, має розкріпачити й нації шляхом надання їм права на самовизначення і «природне доповнення цього права — автономію»⁴.

¹ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали: У 3 т. – Т. 1. – С. 145 – 146.

² Там само. – С. 148.

³ Национально-государственная проблема в СССР. – Paris, 1937. – 75 с.

⁴ Славинский М. Империя народов // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 38.

М. Славинський був переконаний, що всі національні права і свободи логічно входять у поняття політичної свободи взагалі. Ідеолог радикал-демократів зазначав, що в теоретичному плані в конституційній державі право кожної людини і всіх разом громадян говорити, писати, друкувати, навчатися і спілкуватися з владою рідною мовою є правом абсолютно безспірним, а замах на обмеження цього права є державним злочином, хоча й підкреслював, що в дійсності навіть у найдемократичніших країнах це право повною мірою не забезпечується на практиці. Тому для забезпечення реальної свободи націй у Росії М. Славинський пропонував прийняти спеціальний конституційний закон про національні права, який насамперед закріпив би політичну рівноправність всіх громадян Росії незалежно від їх національного походження. Потребу в такому закріпленні М. Славинський вбачав зокрема в необхідності нейтралізації позиції правих реакційних кіл російського суспільства, котрі, оголошуючи неросіян «інородцями», прагнули обмежити їх політичну правоздатність¹. Зазначений закон передбачав створення спеціальних національних установ з метою забезпечення повноцінного національно-культурного розвитку; забезпечення рівноправності національних мов в освітній сфері (негайно — в початковій, і поступово — в середній та вищій школах) та в місцевих державних і громадських установах (насамперед у так званому зовнішньому діловодстві, що передбачало оволодіння відповідними чиновниками не однієї мови)².

П. Стебницький теж стверджував, що новий лад реформованої Росії мав би забезпечити права не лише особи, не лише громади, але й нації³ на основі принципу краєвої автономії (тобто права націй на культурне та в певних межах політичне самовизначення), затвердженого основним державним законом. Цим же законом мали бути забезпечені права національних меншин автономних утворень⁴.

Зв'язок особистих та національних прав простежується і в легально проголошеній платформі діяльності ТУП на виборах до IV Державної Думи (1912 р.) Відповідні вимоги платформи поділялися, умовно кажучи, на загальноросійські та українські. Для всієї Росії платформа вимагала розширення та зрівняння виборчих прав, забезпечення не-

¹ Славинский М. Закон о национальных правах // Украинский вестник. – 1906. – № 7. – С. 412–413.

² Там само. – С. 413–416.

³ Смуток Павло. Краєва автономія України // Вільна Україна. – 1906. – № 1–2. – С. 30.

⁴ Там само. – С. 34 – 35.

доторканності особи, забезпечення свободи професійним спілкам та культурно-просвітницьким організаціям; знищення станових відмінностей, особистих і майнових обмежень, відміни утисків та обмежень за релігійною і національною ознакою та знищення межі осілості для євреїв, як інституту, «що нічим не виправдовується і є вкрай принизливим для людської гідності»; скасування всіх обмежень при вступі до всіх навчальних закладів; видання законів, що забезпечували б інтереси робітництва.

Для України платформа вимагала введення загального навчання українською мовою і викладання нею у початкових школах у місцевостях з українським населенням, обов'язкового навчання в цих місцевостях української мови, літератури, історії і українознавства в усіх середніх і вищих навчальних закладах; допуску української мови в усі громадські заклади та державні установи¹.

Водночас ідеологи ТУП розвинули та детально обґрунтували існуючу в українській політико-правовій думці ідею єдності і взаємозв'язку національних прав українського народу та народів, що проживали на території України. Ця модернізована ідея, якій судилося відіграти істотну роль у перебігу Української революції 1917–1920 рр., включала такі положення: українство виходить за межі культурної творчості й ставить політичні та економічні вимоги, український національний рух — водночас і краєвий рух, який відстоює інтереси всіх націй, що мешкають на території України; децентралізація в порядкуванні всієї Росії та України, розвиток самоврядування — головна вимога українства і єдина умова повноцінного розвитку України; несправедлива економічна політика центру, яка забезпечує насамперед інтереси «державної народності», об'єктивно зумовлює необхідність децентралізації та розвитку місцевого самоврядування на рівні громад, повітів, губернії та краю в цілому, що стає справою всіх націй України; краєві економічні інтереси сприятимуть і національному самоусвідомленню українських народних мас; утвердження краєвих інтересів серед всіх націй України з допомогою й через український рух створить базу для співпраці співзвучних національних течій на політичному ґрунті².

Ідея єдності прав окремої людини та прав «єдності колективної» — нації — визначала політико-правову концепцію радикал-демократів часів Української революції 1917–1920 рр., коли вони під впливом тогочасних

¹ Украинская платформа // Речь. – Петербург, 1912. – 12 (25) апр. – С. 7.

² Виборець. Українство на виборах до четвертої Думи // Рада. – К., 1912 – 31 трав. (13 черв.). – С. 1.

суспільних настроїв взяли нову для себе назву — соціалісти-федералісти. «Як права людини, одиниці-громадянина становлять наріжний камінь громадського життя, так другим наріжним каменем, підвалиною всякого справедливого ладу суть права нації — одиниці колективної. На цих двох підвалинах — правах людини і нації — засновується все життя вільної держави», — йшлося в програмі УПСФ (1917 р.)¹.

Схвалена у вересні 1917 р. на партійній конференції програма УПСФ повторювала з незначними змінами вищезазначені положення платформи УРП та програми УДРП (відмінності полягали зокрема у вимозі 6-годинного робочого дня для підлітків з 16–18 років при забороні праці дітям віком до 16 років). Разом з тим програма УПСФ задекларувала досить широкі права національних меншин автономної України, що включали: право на пропорційне представництво в законодавчому органі України — сеймі; право вживання рідної мови у всіх приватних товариствах і школах; право об'єднуватися в національно-культурні спілки та товариства; право національних меншин тих районів, де її представники складають не менше п'ятої частини населення, на використання рідної мови у взаєминах з посадовими особами місцевих органів державної влади; створення національних шкіл та підтримка національно-культурних заходів².

Однак обговорювана на конференції ідея національно-персональної автономії³ викликала заперечення всіх делегатів і до програми партії не потрапила. Аргумент був такий: оскільки національно-персональна автономія може забезпечувати не тільки культурні, а й економічні інтереси національних меншин, остільки вона небезпечна для українського народу з його невисоким, зумовленим минулим колоніальним становищем, загальним культурним рівнем, тому обстоювати таку автономію для національних меншин «це значить узаконити ту історичну національно-культурну і економічну несправедливість, яка склалася»⁴. Щоправда, невдовзі партія визначила інститут такої автономії як один із найкращих здобутків революції на Україні, як найкращий варіант вирішення національної проблеми⁵.

¹ Програма Української партії соціалістів-федералістів. – К., 1917 – С. 6.

² Там само. – С. 14.

³ Національно-персональна автономія – право етнічних меншин на самостійне влаштування свого національного життя за екстериторіальним принципом. Була встановлена в Українській Народній Республіці Законом про національно-персональну автономію, ухваленим Центральною Радою 9.01.1918 р.

⁴ Друга конференція Української партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1917. – 7 верес. – С. 2.

⁵ До первісного стану // Нова рада. – 1917. – 12 лип. – С. 1.

І за революційних часів партія приділяла достатню увагу обґрунтуванню та відстоюванню основоположних прав і свобод людини. Прикладом може служити підхід партії до питання забезпечення свободи слова та друку в кризових умовах існування держави. Так, у 1919 р. соціалісти-федералісти зауважували, що свобода слова і друку є однією з конституційних підвалин, що забезпечує в державі зростання політичної і національної свідомості народних мас, що без зазначених свобод становлення правової держави неможливе, оскільки громадянство тільки тоді здобуває творчих висот, коли не зустрічає зовнішніх перепон у вільному виявленні думок, тому вони, як демократична партія в своїй програмі, завжди проголошували свободу слова і друку як істотні гарантії справді демократичного державного ладу. Але партія визнала, що за певних обставин, що загрожують існуванню самої держави, з метою забезпечення основ державного ладу, або під час війни для забезпечення «військового ладу і дисциплінарного порядку» повна свобода слова і друку може бути обмежена хоча б попередньою цензурою. Однак уведення цензури, її форма, організація і обсяг цензурних прав повинні базуватися на відповідній правовій основі, а здійснення цензури має доручатися «особі або колегії, що вище всього цінять істину, з громадським вихованням та високою освітою»¹.

У 1923 р. вже в еміграції партія прийняла новий програмний документ — платформу, що стала планом дій УДРП при сподіваному відновленні на території Наддніпрянської України Української Народної Республіки. Майбутня Українська держава уявлялася партією демократичною парламентською республікою із загальним виборчим правом, з рівними правами громадян, з децентралізацією державних установ з метою наближення їх до населення. Держава мала гарантувати права кожної людини на життя, на честь, на освіту, на працю та її продукти, на родинне життя, на державне забезпечення у випадку інвалідності, на забезпечену старість, на активну участь у громадсько-політичному житті, що забезпечувалося б свободою пересування, свободою слова та друку, свободою зборів та асоціацій, особистою недоторканністю, недоторканністю кореспонденції та житла².

Проголошенню завдань партії у захисті економічних прав найманих працівників передувало концептуальне осмислення проблеми, чого не було в попередніх програмах. Так, партія визначила своїм осо-

¹ Резолюція партії соціалістів-федералістів з приводу цензури // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 2 лип. – С. 4.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 2 – 2 зв.

бливим обов'язком захист інтересів найманих працівників фізичної та інтелектуальної праці. Соціальне становище останніх пояснювалось, виходячи з однієї із соціологічних теорій, згідно з якою місце того чи іншого класу в суспільстві визначається рівнем, у першу чергу, освіченості та заможності його членів. У зв'язку з цим партія поставила своїм завданням створити умови, що забезпечували б можливість кожному здібному робітникові стати власником чи організатором виробництва, а робітничим масам — відповідний культурний рівень, що визначається соціальною справедливістю. Умови ці зводились до безплатної професійної освіти для різних вікових груп робітників, державної допомоги в забезпеченні житлом, охорони «нормального робочого дня» та соціально-гігієнічних умов на виробництві, свободи професійних об'єднань і страйків, страхування інвалідності й старості та інших способів соціального забезпечення¹.

Платформа декларувала повну громадську та політичну рівноправність тим національним меншинам, які здавна живуть на території України. Їх національно-культурні права держава мала б забезпечувати згідно з принципами тогочасного міжнародного права².

Таким чином, політико-правова концепція українських радикал-демократів впродовж всього часу існування їх як політичної партії відзначалася послідовним демократизмом, відстоюванням основоположних прав людини. Разом з тим партія сповідувала принцип паритету та взаємозв'язку прав людини та прав нації. Аргументуючи право українського народу на самовизначення, на всебічну самореалізацію, партія пов'язувала його з правами національних меншин України, декларуючи відповідні умови для їх розвитку. Навіть в умовах поширення в Європі в 30-х роках тоталітаризму та зростання симпатій в українському суспільстві до «власного» тоталітаризму — націоналістичного руху — УРДП залишалася вірною своїм фундаментальним демократичним принципам. З цього приводу представник молодшого покоління УРДП, один із ідеологів партії Є. Гловінський висловився досить чітко: «Ми... визнаємо засаду, що держава і нація понад усім — понад партіями і класами. Але ми за свободу одиниці, за свободу її думки, переконань, слова. Вважаємо це великими цінностями, якими можна поступитися й обмежувати їх тимчасово і то лише у випадках крайньої потреби, коли існування нації й держави поставлено під загрозу»³.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 4.

² Там само. – Арк. 4 зв.

³ Гловінський Є. Нові політичні течії в Європі // Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень. – 1934. – Ч. 10. – С. 10.